

Universiteit
Leiden

The Netherlands

‘Seer groot gerucht, butsen, schudden en geruijs’: aardbevingen in de Lage Landen

Egeraat, Marieke van

Citation

Egeraat, M. van. (2021). ‘Seer groot gerucht, butsen, schudden en geruijs’:: aardbevingen in de Lage Landen. *Leidschrift*, 36(februari: Veerkracht en kwetsbaarheid. Natuurverschijnselen in historisch perspectief), 35-51. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3448656>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448656>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

‘Seer groot gerucht, butsen, schudden en geruijs’: aardbevingen in de Lage Landen*

Marieke van Egeraat

‘*Aertbevinghe*. 7 April [1580] des tsavonts 6 ende 7 uren een groote aertbevinghe in Hollandt, ende alle die landen doere’.
- Willem Jansz. Verwer, *Memoriaelbouck*, 214.

Wie wil beweren dat aardbevingen in de Nederlanden niet voorkwamen, hoeft maar een kroniek uit de zestiende eeuw open te slaan om van het tegendeel overtuigd te raken. Hoewel de aardbevingen die deze regio troffen in onze ogen niet als rampzalig aangemerkt kunnen worden (er vielen immers geen doden), waren deze gebeurtenissen voor menig tijdgenoot toch een grote schok. De plotselinge trillingen van het aardoppervlak konden namelijk niet eenvoudig verklaard worden. Menig kustbewoner snapte het verband tussen een harde wind en een overstroming, net zo goed als menig boer droogte en misoogsten met elkaar in verband bracht. Een aardbeving daarentegen kwam uit het niets en verdween ook opeens weer. De zoektocht naar een verklaring was daardoor een stuk lastiger. Toch probeerden allerlei mensen een uitleg te vinden. Het gevolg was dat er vele verklaringen mogelijk waren. In deze bijdrage wil ik voor de zestiende-eeuwse Nederlanden laten zien hoe mensen reageerden op aardbevingen, zowel bevingen die zij aan den lijve ondervonden als gebeurtenissen die zij alleen door het nieuws vernamen.

Berichten over aardbevingen kwamen in verschillende soorten bronnen voor. In deze bijdrage besteed ik aandacht aan twee van zulke bronnen: pamfletten en handgeschreven kronieken. Hoewel in andere landen naar aanleiding van een aardbeving tientallen pamfletten gedrukt werden, is de hoeveelheid actueel drukwerk in de Nederlandse taal mager. Het corpus beslaat slechts uit drie pamfletten: twee gedrukt in 1542 en één in 1584. Daarnaast onderzocht ik de vermeldingen van aardbevingen bij kroniekschrijvers. In totaal vond ik elf chroniqueurs die aandacht besteden aan dit soort rampen. De mate van aandacht verschilt per geval. Sommigen noemden eenmaal dat zij de grond voelden trillen en er ‘vele steenen vielen van de huysen’.¹ Anderen schreven herhaaldelijk over de wonderlijke

* Dit onderzoek komt voort uit het NWO-project *Dealing with Disasters* (www.dealingwithdisasters.nl) dat geleid wordt door Lotte Jensen.

¹ Augustyn van Hermelghem, *Nederlandsche historie* (Gent 1865-1867) 144.

gebeurtenissen. Maria Luyten, kloosterzuster in een klooster in Weert, spant de kroon. In de periode 1554-1585 maakte zij maar liefst negen keer melding van een aardbeving.² De andere kroniekschrijvers uit het corpus komen uit Antwerpen (Godevaert van Haecht, Jan van Wesenbeke, een anonieme kroniekschrijver), Brussel (Jan de Pottre), Ieper (Augustyn van Hermelghem), Brugge (Willem Weydts), Gent (Jan van den Vivere, gebroeders Van Campene), Montfoort (Wouter Jacobsz), Haarlem (Willem Jansz. Verwer) en Alkmaar (Jacob Dircsz Wijnkoper).³

Deze pamfletten en kronieken gebruik ik om te laten zien welke verklaringen gangbaar waren in de Nederlanden in de zestiende eeuw. Eerst ga ik in op verklarmingsmodellen zoals die naar voren komen in eerder historisch onderzoek. Daarna richt ik me op de Nederlandstalige bronnen en de verklaringen die daarin voorkomen. Uit mijn onderzoek blijkt dat, zoals in de literatuur al benadrukt is, de bronsoort invloed heeft op welke verklaring gekozen wordt. In nieuwspamfletten was daarom het voorzienigheidsvertoog, het geloof dat God alle dingen op aarde bestuurt, het meest gangbaar. Ook in kronieken was dit een vaak gebruikte uitleg, hoewel deze bronnen nog vaker geen uitleg gaven. In het laatste deel wil ik de bestaande literatuur aanvullen door in te gaan op de redenen voor een gekozen verklaring. Hoewel de bronsoort sturend was, kon er binnen de gestelde kaders wel degelijk nog toe-eigening en discussie plaatsvinden. De

² Maria Luyten, Ch. Creemers, A. Nieuwenhuizen en J. Habets, *Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert, 1442 - 1587. Een bijdrage tot de voorgaande kronijk op het jaar 1566. Een vijftal stukken betreffende de Hervorming te Weert 1583-1584* (Weert 2004).

³ Godevaert van Haecht, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, ed. R. van Roosbroeck (Antwerpen 1929-1930); Kronijk van Jan van Wesenbeke, 1567-1580, FelixArchief Antwerpen, Ancien Régime archief van de stad Antwerpen, inv.nr. PK#108; Gerard van Loon, *Antwerpsch chronykje*, ed. Frans van Mieris (Leiden 1743); *Dagboek van Jan de Pottre, 1549 - 1602*, ed. B. de St. Genois (Gent 1861); Hermelghem, *Nederlandsche historie*, Willem Weydts, *Chronique Flamande 1571 - 1584*, ed. E. Varenbergh (Gent/Brugge/Den Haag 1869); Jan van den Vivere, *Chronijcke van Ghendt*, ed. Frans de Potter (Gent 1885); Cornelis van Campene en Philips van Campene, *Dagboek van Cornelis en Philip van Campene*, ed. Frans de Potter (Gent 1870); Wouter Jacobsz, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein*, ed. I.H. van Eeghen (Groningen 1960); Willem Janszoon Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572 - 1581*, ed. J.J. Temminck (Haarlem 1973); Jacob Dircsz Wijnkoper, Jan Jacobsz Stoop, Simon Eikelenberg en Willem Jacob Domis, *Kroniek van Wijnkoper* (Alkmaar 2017).

interpretatie van de gebeurtenis was dus niet alleen afhankelijk van het type bron, maar ook van de positie van de schrijver/drukker.

Verklaringsmodellen in historisch onderzoek

Aardbevingen in de Nederlanden, en met name de reacties hierop, zijn nog nauwelijks bestudeerd.⁴ Alleen de aardbeving in Lissabon (1755) en de uitwerking daarvan in de Republiek is door historici al nauwkeurig onder de loep genomen.⁵ Daarnaast heeft Rienk Vermij in 1996 een bijdrage geleverd aan het onderzoek door de reacties op de aardbeving die in 1692 gevoeld werd te bestuderen.⁶ Vermij publiceerde bovendien recent een belangrijk werk over aardbevingen in vroegmodern Europa. Hoewel de Nederlanden slechts enkele keren genoemd worden, is zijn onderzoek ook voor dit artikel een inspiratiebron. Vermij bestudeert naast wetenschappelijke werken namelijk ook expliciet de nieuwspamfletten, briefverkeer en andere bronnen in de volkstalen. Deze benadering zorgt ervoor dat Vermij ook oog heeft voor het polemische karakter van verklaringen voor aardbevingen.⁷

De Amerikaanse literatuurwetenschapper Rebecca Totaro betoogde in haar meest recente werk uit 2018 dat aardbevingen in Engeland op drie manieren verklaard werden. Ten eerste werd naar Gods invloed op aarde verwezen, een uitleg die Totaro het christelijke paradigma noemt. Daarnaast konden zij gebruik maken van een meer technische uitleg die teruggevoerd kan worden op Aristoteles, de materialistische kijk. Ten slotte wijst Totaro op een derde manier van verklaren, namelijk het zogenoemde polytheïstische paradigma waarbij met name het idee van de aarde als een levend wezen

⁴ Er zijn wel al langer lijstjes gemaakt met (historische) aardbevingen, zie bijvoorbeeld: G. Houtgast, *Aardbevingen in Nederland. Catalogus van aardbevingen t/m 1900* (De Bilt 1991).

⁵ T. D'Haen, 'On how not to be Lisbon if you want to be Modern - Dutch Reactions to the Lisbon Earthquake', *European Review* 14 (2006) 351-358; J.W. Buisman, 'Het bevend Nederland. De Republiek en de aardbeving van Lissabon 1755-1756', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92 (1979) 20-42; J.W. Koopmans, 'The 1755 Lisbon Earthquake and Tsunami in Dutch News Sources. The Functioning of Early Modern News Dissemination' in: S.F. Davies en P. Fletcher ed., *News in Early Modern Europe. Currents and connections* (Leiden 2014) 19-40.

⁶ R. Vermij, 'Natuurgeweld geduid', *Feit & Fictie* 3 (1996) 49-64: 51.

⁷ R. Vermij, *Thinking on Earthquakes in Early Modern Europe. Firm Beliefs on Shaky Ground* (New York (NY) 2021) 220.

(moeder aarde) centraal staat. Hoewel deze laatste vorm volgens Totaro het minst expliciet aanwezig was, ging deze wel vaak samen met andere verklaringen.⁸ De literatuurwetenschapper maakt bovendien duidelijk dat de bronsoort sturend was in de gekozen interpretatie van de ramp. Zo zijn pamfletten doorspekt met voorzienigheidsretoriek, terwijl Totaro in toneelstukken en gedichten veel meer speelruimte voor alle drie de verklaringsmogelijkheden ziet. Bovendien moeten historici ervoor oppassen de drie modellen te veel te scheiden. Hoewel voor de hedendaagse samenleving religieuze en wetenschappelijke inzichten moeilijk samengaan, was dit in de vroegmoderne tijd een veel logischer combinatie.⁹

Hoewel Totaro op een inzichtelijke manier de drie verklaring modellen van elkaar scheidt en tegelijkertijd ruimte laat voor het samengaan van de verklaringen, staat ze niet of nauwelijks stil bij de redenen voor de keuze voor een bepaalde uitleg van de ramp. Andere historici hebben voor andere rampzalige gebeurtenissen laten zien dat de gekozen uitleg soms geïnspireerd kon zijn door politieke omstandigheden. De Duitse historica Marie Luisa Allemeyer laat bijvoorbeeld in haar artikel over stadsbranden zien dat het wijzen op Gods almacht als oorzaak voor de brand de schuld kon weghalen bij de autoriteiten die verantwoordelijk waren voor brandpreventie.¹⁰ In eenzelfde trant betoogt historica Raingard Esser dat de geuzen niet zomaar kozen voor een natuurlijke verklaring van de watersnood van 1570. Zij gebruikten bewust een wereldlijke benadering van de ramp om zo de angel uit de concurrerende verklaring van de Spaanse tegenstander te halen. Deze hadden namelijk beweerd dat God de Lage Landen strafte voor hun ongehoorzaamheid door middel van de overstroming van 1570. Door te laten zien dat overstromingen bij het landschap in de Nederlanden hoorden, probeerden de geuzen deze verklaring te ontkrachten.¹¹ De vraag waar dit artikel mee eindigt is of aardbevingen op éénzelfde manier toegeëigend konden worden voor persoonlijke doeleinden.

⁸ R. Totaro, *Meteorology and Physiology in Early Modern Culture. Earthquakes, Human Identity, and Textual Representation* (New York (NY) 2018) 16.

⁹ Totaro, *Meteorology*, 17. W. Barlow Robles, 'Atlantic Disaster. Boston Responds to the Capp Ann Earthquake of 1755', *The New England Quarterly: A Historical Review of New England Life and Letters* 90 (2017) 7-35: 8.

¹⁰ M.L. Allemeyer, 'Profane Hazard or Divine Judgement? Coping with Urban Fire in the 17th Century', *Historical Social Research* 32 (2007) 145-168.

¹¹ R. Esser, 'Fear of Water and Floods in the Low Countries' in: W.G. Naphy en P. Roberts ed., *Fear in Early Modern Society* (Manchester 1997) 62-77: 69.

Aardbevingen: de bronnen

Opvallend is dat de drie nieuwspamfletten die uitgegeven zijn naar aanleiding van een aardbeving, alle drie over aardbevingen (en aanverwante rampen zoals landverschuivingen en vulkaanuitbarstingen¹²) in het buitenland gaan. Met name Italië staat daarbij in de belangstelling.¹³ De twee pamfletten die in 1542 gepubliceerd zijn, behandelen aardbevingen in de buurt van Napels en Florence.¹⁴ Overigens lijkt het waarschijnlijk dat het pamflet over de aardbeving bij Napels een herdruk is of in ieder geval gebaseerd is op een aardbeving die zich al voordeed in 1538. Misschien werd het pamflet in 1542 (opnieuw?) uitgebracht vanwege de hernieuwde belangstelling voor dit soort natuurgeweld. De aardbeving nabij Florence lijkt namelijk wel daadwerkelijk in 1542 te hebben plaatsgevonden.¹⁵ Het derde pamflet betreft een nieuwsbericht over een beving nabij Bern in Zwitserland in 1584.¹⁶ Ook hiervoor bestaan aanwijzingen dat deze aardbeving, en de navolgende landverschuiving, daadwerkelijk heeft plaatsgevonden.¹⁷

Bovendien bestaan er van alle drie de pamfletten ook anderstalige versies. De aardbeving die in 1538 plaatsvond vond bijvoorbeeld ook haar

¹² F. Montuori, 'Voices of the "totale eccidio": On the Lexicon of Earthquakes in the Kingdom (1456-1784)' in: D. Cecere e.a. ed., *Disaster Narratives in Early Modern Naples. Politics, Communication and Culture* (Rome 2018) 41-72: 44.

¹³ M. Petta, 'Wild Nature and 'Religious' Readings of Events. Natural Disasters in Milanese Printed Reports (16th-17th Century)' in: B. Borstner e.a. ed., *Historicizing Religion. Critical Approaches to Contemporary Concerns* (Pisa 2010) 199-231; C.H. Caracciolo, 'Natural Disasters and the European Printed News Network' in: J. Raymond en N. Moxham ed., *News Networks in Early Modern Europe* (Leiden 2016) 756-778.

¹⁴ [Anoniem], *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis* (Antwerpen 1542) Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent, Rés. 527; [Anoniem], *Vander verschrickelijcker aertbevinghen, in de stadt van Scharbarien* (Antwerpen 1542) Centrale Bibliotheek van de Universiteit Gent, Rés. 509/1.

¹⁵ F. Bellandi en D.E. Rhodes, *Il terremoto del Mugello del 1542 in un raro opuscolo dell'epoca* (Florence 1987).

¹⁶ [Anoniem], *Waerachtich verhael vande eertbevinghe gheschiet in sommige dorpen des lants van Berne* (Antwerpen 1584) Museum Plantin-Moretus R 12-11,25.

¹⁷ D. Alexander, "'God's Handy-worke in Wonders". Landslide Dynamics and Natural Hazard Implications of a Sixteenth Century Disaster', *The Professional Geographer* 35 (1983) 314-323.

neerslag in een Duits, Italiaans en Frans pamflet.¹⁸ Deze uitgaven werden overigens wel al in 1538 gepubliceerd. De aardbeving bij Florence in 1542 wordt ook vermeld in Duitse, Franse en Engelse pamfletten.¹⁹ De publicatie uit 1584 ten slotte verscheen tegelijkertijd in het Frans.²⁰ De drukker van het Nederlandse pamflet, de Antwerpse Christoffel Plantijn, vervaardigde eveneens een Franse editie. In het convoluut met alle nieuwspamfletten gedrukt door Plantijn in het jaar 1584 volgen de twee pamfletten elkaar zelfs op: de Franse editie voorop, onmiddellijk gevolgd door de Nederlandse. Plantijn wilde op deze manier meerdere markten bedienen. Daarnaast is er nog een ander Frans pamflet bekend over deze beving, hoewel deze op de beving in het gebied rondom Geneve en Lyon lijkt in te gaan.²¹ De Nederlandse pamfletten maken dus deel uit van een transnationaal nieuwsnetwerk in Europa en staan in die zin niet op zichzelf. Ze geven blijk van een wijdverspreide interesse in hetzelfde nieuws dat meestal zo goed als gelijktijdig verspreid werd door Europa.²²

Aardbevingen in kronieken zijn een ander verhaal. In dit type bron komen we aardbevingen tegen die de schrijvers zelf aan den lijve ondervonden, maar eveneens rampen die zij uit buitenlands nieuws gehaald hebben. De meeste vermeldingen gaan over de aardbeving van 1580, waarover ik in zes verschillende kronieken heb gelezen. Deze aardbeving van 1580 zorgde in de Lage Landen dus niet voor een publicatiegolf zoals in Engeland en in mindere mate in Frankrijk, maar werd wel degelijk gevoeld en

¹⁸ [Anoniem], *I gran segni et terremoti tratti appresso alla città di Napoli* (n.p. [1538]) Bibliothèque Mazarine 4° 14771 A-33; [Anoniem], *Copie d'une letter venue de Naples* (Lyon 1538) Bibliothèque nationale de France Rés. K 1314; [Anoniem], *Wunderbarliche und erschrockeliche neue Zeitung* ([Nürnberg] [1538]) ETH-Bibliothek Zürich, Rar 6119.

¹⁹ Bijvoorbeeld: [Anoniem], *Ein warhafftiger und erschrockelicher Sendbriefff ... von dem grausamen Erdtpidem* ([Nürnberg] [1542]) Bayerische Staatsbibliothek 4 Phys.sp. 225d; [Anoniem], *Hevy newes of an horryble erthquake* (Londen 1542) British Library Harl. 5919(169); [Anoniem], *Esponentable nouvelle advenue le XII. jour de juing ceste annee presente Mil. D. xlii.* (Parijs 1542) Bibliothèque nationale de France Rés. K 1114.

²⁰ [Anoniem], *Du tremblement de terre advenu en quelques villages du pays de Berne* ([Antwerpen] 1584) Museum Plantin-Moretus R 12-11,24.

²¹ [Anoniem], *Merveilleux et estrange tremblement de terre* (Lyon 1584) Bibliothèque publique et universitaire Strasbourg R 100674 (3) 41.

²² Voor meer informatie over de verspreiding en met name vertaling van nieuws over onder andere rampen, zie: S.K. Barker, "'Newes Lately Come'. European News Books in English Translation' *Renaissance Cultural Crossroads. Translation, Print and Culture in Britain, 1473-1640* (Leiden 2013) 227-244.

gerapporteerd.²³ Bovendien variëren de woonplaatsen van deze schrijvers van Brussel in het zuiden tot Alkmaar in het noorden. De aardbeving kon dus in grote delen van de Lage Landen worden gevoeld.²⁴

Toch schreven de auteurs van kronieken niet alleen over aardbevingen die ze zelf meemaakten. Ook buitenlandse bevingen vonden hun weg naar deze manuscripten. Twee chroniqueurs uit Antwerpen, Godevaert van Haecht en Jan van Wesenbeke, maakten melding van dezelfde aardbeving in Italië.²⁵ Op 14 december 1570 bereikte het bericht Van Wesenbeke dat 'een stadt in Italien gelegen geheeten Ferrara ... zoude deur bevinghe der eerden geruineert ende gans gedestruuert wesen'.²⁶ Ook Van Haecht noteerde:

Item deesty [december 1570] hoorde men vele van eerdbevingen die in Italien geschied was, in der voerleden maent, waerdoer vuel huysinghen en groote edificien gevallen waeren en sonderlingen tot Ferraren en Floriencien.²⁷

De vraag is hoe deze mannen aan dit nieuws kwamen. Hadden zij zich tot drukwerk gewend? Voor zover bekend, bestond er geen Nederlands pamflet over deze ramp. In de Duitse gebieden vinden we daarentegen meerdere prenten en pamfletten terug. Opvallend genoeg gaat het bericht over de aardbeving hier vaak samen met de overstroming die op 1 november 1570 de Nederlanden had geteisterd, de Allerheiligenvloed. Interessant zijn bijvoorbeeld de twee ingekleurde prenten waarop beide rampen worden afgebeeld.²⁸ Beide zijn gedrukt door Hans Moser in Augsburg. De

²³ G. Neilson, R.M.W. Musson en P.W. Burton, 'The "London" Earthquake of 1580, April 6', *Engineering Geology* 20 (1984) 113-141: 114.

²⁴ Het artikel over de aardbeving van 1580 noemt Alkmaar en Haarlem niet als plaats waar een bron over de aardbeving is verschenen, omdat in dit artikel de kronieken van Willem Jansz. Verwer en Jacob Dirksz Wijnkoper niet zijn meegenomen: Neilson e.a., 'The "London" earthquake', 120-121.

²⁵ R. Caputo e.a., 'Palaeoseismological Evidence for the 1570 Ferrara Earthquake, Italy', *Tectonics* 35 (2016) 1423-1445.

²⁶ Kronijk van Jan van Wesenbeke, 1567-1580, ff. 107-108.

²⁷ Van Haecht, *De kroniek van Godevaert van Haecht*, 143.

²⁸ Daniël Holtzman, *Warhafftige doch grewliche und erschrockenliche geschicht, so geschehen ist zu Antdorff, den ersten Novembris des 1570* (Augsburg 1570); Daniël Holtzman, *Warhafftige doch grewliche und erschrockenliche geschicht, so geschehen ist zu Ferrar und Florentz* (Augsburg 1570). Beide eenbladsdrukken bevinden zich in het Bibliothek des Germanisches Nationalmuseums.

vergelijkbare lay-out en ook de korte nieuwstekst onder de afbeeldingen, geschreven door Daniël Holtzman, doen vermoeden dat kopers deze prenten al snel als complementair zagen. Bovendien wordt dat idee versterkt door de vele (Duitse) nieuwspamfletten die de gebeurtenissen aan elkaar koppelden.²⁹ De kans lijkt dus aanwezig dat het nieuws over Ferrara ook zijn weg vond naar de Nederlanden in de vorm van (Duits) drukwerk. Een bevestiging voor dit vermoeden wordt gegeven door de kroniek van de gebroeders Van Campene uit Gent. Zij schreven eveneens over de aardbeving in Ferrara ‘ghelijc de boexkens, danof ghemaect, te kennen gheven’.³⁰ Als dit drukwerk in Gent beschikbaar was, is de kans groot dat ook het nabijgelegen Antwerpen voorzien was. De Antwerpenaren kunnen echter ook door brieven op de hoogte zijn gebracht of het nieuws mondeling van elkaar vernomen hebben. Daar lijkt Van Haecht ook op te doelen aangezien hij schreef ‘hoorde men vele van eerdtbevingen’. Van Wesenbeke daarentegen had het over ‘tydingen’ die in Antwerpen waren gekomen. Bovendien berichtte hij uitgebreider over de gevolgen van de aardbeving voor de hertog van Ferrara. Dit zou erop kunnen wijzen dat hij zijn informatie had uit het diplomatieke briefverkeer.

Aardbevingen: de verklaringen

Verklaringen voor aardbevingen waren er genoeg in de zestiende eeuw. Een aardbeving kon uitgelegd worden door naar Aristoteles te verwijzen die in zijn werk *De Meteorologica* aandacht besteedde aan het natuurfenomeen. Volgens hem moest de ramp gezien worden als wind die zich onder de aarde bevond. Deze wind stormde naar buiten zodra het een zwakke plek in de aardkorst had gevonden. Deze heftige beweging zorgde vervolgens voor de trillingen zoals die zich bij een aardbeving voordoen.³¹ Aristoteles moest in

²⁹ Bijvoorbeeld: [Anoniem], *Zwo warhafftige unnd erschrockliche neue zeitung ... Die erste, ist von der grewlichen Wassernot ... Die ander ... so geschriben wirdt von der unerhorten, und grausamen geschicht und erbidem* (Augsburg [1570]) Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, A: 198.14 Hist. (148).

³⁰ Van Campene, *Dagboek*, 323.

³¹ E. Oeser, 'Historical Earthquake Theories from Aristotle to Kant' in: R. Gutdeutsch, G. Grünthal en R. Musson ed., *Historical Earthquakes in Central Europe* (1992) 11-31: 14.

de zestiende eeuw echter zijn onbetwiste reputatie opgeven.³² Nieuwe ideeën over de werking van de natuur konden daardoor aan terrein winnen.³³ In het werk *De Subtilitate* (1550) uitte de Italiaanse Cardano de theorie dat aardbevingen werden veroorzaakt door damp die vrijkwam van zwavelig of salpeterhoudend gesteente. Deze damp hoopte zich in holtes op onder het aardoppervlak. Als de damp vervolgens ontbrandde ging dat gepaard met een explosie waardoor er een aardbeving ervaren werd.³⁴ Naast zulke natuurlijke verklaringen konden mensen ook terecht bij metafysische uitleggingen. De belangrijkste daarvan was de sturende hand van God op aarde. Hij kon de aarde al naar gelang zijn wensen laten schudden om zo de mensen op aarde te straffen.³⁵

Er bestond dus een veelheid aan verklaringen. Toch komen we er maar weinig tegen in pamfletten en kronieken. De meeste bronnen geven zelfs geen verklaring. Vooral in de kronieken wordt er melding gemaakt van de gebeurtenissen, maar beantwoordt de schrijver niet waarom of waardoor dit gebeurde. In 1566 noteerde Maria Luyten bijvoorbeeld 'Int selve iaer wast noch eertbevingh'.³⁶ Zij noteerde dat er een aardbeving had plaatsgevonden, maar de lezer moet gokken wanneer of waar deze precies plaatsvond. Waarom of waardoor de aardbeving tot stand kwam wordt al helemaal niet beantwoord. Toch kunnen we iets meer achterhalen bij deze kroniekschrijfster door ook oog te hebben voor wat zij opschreef rondom de woorden over de aardbeving. Na de melding van de beving volgt namelijk direct:

en het was eenen heyten en droogen somer, soo dat het in vier maenden niet regende; de beesten storven van dorst, twee sonnen verscheenen, die men openbaerlijck sagh: veelerhande siektens regneerden overal: als pest, die dulle heete borstcoortse; veel vrouwen

³² Vermij, 'Natuurgeweld geduid', 54. Voor een gedetailleerdere uiteenzetting van de positie van Aristoteles in de zestiende eeuw: C. Martin, *Subverting Aristotle. Religion, History, & Philosophy in Early Modern Science* (Baltimore (MD) 2014); C. Schmitt, *Aristotle and the Renaissance* (Cambridge 1983).

³³ E. Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1999) 21; R. Vermij, *Kleine geschiedenis van de wetenschap* (Amsterdam 2005) 32.

³⁴ Vermij, 'Natuurgeweld geduid', 54.

³⁵ Ibidem, 51-54.

³⁶ Luyten, *Kronijk*, 178.

versmoorden in 't kinderbed van hitte en storven, en oock andere siecke menschen.³⁷

Voor Luyten bestond er een verband tussen al deze rampzalige gebeurtenissen. Helaas maakte zij dit verband niet expliciet. Andere kroniekschrijvers deden dit evenmin. Willem Weydts berichtte over de aardbeving van 1580. Direct onder die aantekening schreef hij dat op dezelfde dag, 6 april, een groot teken in de lucht was gezien 'van een zoe groete roeden vyereghe stryep, dat een vonder vas om zyene'.³⁸ Ook voor hem bestond er een verband tussen een vurig teken in de lucht en de aardbeving. Beide omschreef hij als wonderbaarlijk. Verwer zag eveneens een teken in de lucht na de aardbeving. Hij schreef over 9 april, volgens hem twee dagen na de aardbeving, dat er 'des nachts wonderlicke lichten in den lucht gesien' waren.³⁹ Over een andere enorme storm, die Verwer voor een aardbeving hield ('maer alzo, dat dese wint niet voer wint, maer voer een aertbevinghe gehouden worden'), schreef hij als verklaring: 'dat die hant Godts over ons opgeheven is om te straffen ons bosse quade opinie ende viantelick leven'.⁴⁰ God strafte volgens Verwer de mensen voor hun zondige manier van leven door middel van een aardbeving. Tekenen, zoals de wonderbaarlijke lichten die Verwer noteerde op 9 april, beschouwde hij ook als waarschuwingen van God. Een misgeboorte in 1574 omschreef hij als een 'monstrum', oftewel een waarschuwing.⁴¹ De aardbeving en de lichten in de lucht waren voor Verwer dus wel degelijk verbonden, want beide waren door God gestuurd als straf en waarschuwing. Dit was een beproefd concept in de zestiende eeuw. Een eerdergenoemd Duits pamflet interpreteerde de aardbeving bijvoorbeeld niet alleen als een straf, maar ook als een waarschuwing. Als de mensen hun leven nu niet beterden, zou God ergere plagen sturen, zoals hongersnood, pest en oorlog. Kroniekschrijvers die geen verklaring geven, maar wel natuurtekenen (zoals kometen, misgeboorten en gekke lichten in de lucht) en aardbevingen in samenhang met elkaar presenteren lijken dus impliciet Gods straffende hand als verklaring te hanteren.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Weydts, *Chronique Flamande*, 22.

³⁹ Verwer, *Memoriaelbouck*, 214.

⁴⁰ Ibidem, 174.

⁴¹ Ibidem, 137.

Tegelijkertijd is de associatie die Verwer met de wind legt een aanwijzing dat de theorie over winden onder de aarde bij hem bekend was.⁴² Hij vond het echter niet nodig in te gaan op deze natuurlijke verklaring en wijdde de rampzalige gebeurtenis aan de voorzienigheid. Het pamflet over Napels uit 1542 hield het eveneens vaag. De schrijver toonde belangstelling voor de werking van de natuur toen hij of zij probeerde te verklaren waarom uit sommige gaten in de aarde wel en uit andere geen vuur opsteeg. Tegelijkertijd hielden de inwoners een processie om zo de ramp tot een goed einde te brengen.⁴³ Zo gaan fascinatie voor de natuurlijke werking en een vertrouwen in God hand in hand.

Anderen, zoals de anonieme auteur van het pamflet over de aardbeving in Bern in 1584, zagen wel een tegenstelling tussen deze verklaringen. De pamfletschrijver merkte op dat het pamflet niet zou moeten gaan over de oorzaak, zoals 'natuerlijke meesters in Physica' pleegden te doen, 'maar om eenen ueghelijcken te waerschouwen'.⁴⁴ Toch ging de auteur iets later in op die meesters in de fysica:

Men weet wat de Philosophen segghen vande oorsaken sulcker bevinghen: maer indien men op de verscheydenheyt van henne opinien wel achte neemt, men sal bevinden dat men hoogher climmen moet dan tot de sterren, vier, water, dompen, gesloten winden ofte holheyt onder d'eerde, daer sy hen aen houden: ende datmen moet comen tot de oorsake die den Propheet aenroert inden 114 Psalm.⁴⁵

De schrijver was duidelijk niet onder de indruk van alle natuurlijke verklaringen. De onenigheid onder de wetenschappers was aanwijzing genoeg dat dit niet de echte verklaring kon zijn. In plaats daarvan moesten lezers, volgens het pamflet, de verklaring zoeken in de Bijbel en meer specifiek in Psalm 114. In deze tekst vinden we de regel 'Voor het aanschijn van de Heer, - beef, aarde! – voor het aanschijn van de God van Jakob'.⁴⁶ Het was dus God

⁴² Deze associatie vinden we bovendien ook terug bij Wouter Jacobsz die eveneens over een harde wind schrijft: 'Het scheen een aertbevinge te wesen'. Jacobsz, *Dagboek*, 746.

⁴³ *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis*

⁴⁴ [Anoniem], *Waerachtich verhael vande eertbevinghe gheschiet in sommige dorpen des lants van Berne in Switserlandt* ... (Christoffel Plantijn; Antwerpen 1584).

⁴⁵ *Waerachtich verhael vande eertbevinghe gheschiet in sommige dorpen des lants van Berne in Switserlandt*

⁴⁶ Nieuwe Bijbelvertaling, psalm 114, regel 7.

die de aarde op haar grondvesten deed schudden. Het is overigens interessant dat de auteur wel allerlei natuurlijke verklaringen noemde zonder de verklaringen echt uit te leggen. Hij of zij lijkt er vanuit te gaan dat de lezer bekend genoeg was met deze verklaringen dat het lezerspubliek aan enkele woorden genoeg had om te weten waar de schrijver op doelde.

Het laatste pamflet wijst ook naar God als de juiste verklaring, hoewel minder polemisch dan het pamflet over Zwitserland. In plaats van zich af te zetten tegen de natuurlijke verklaring, liet de schrijver van het pamflet over Florence in 1542 de wetenschap links liggen en concentreerde zich op God. Er kon 'vander grouwelijcker straffinghe ende waerschouwinghe Gods' niet genoeg verteld worden, meende de auteur.⁴⁷ Duidelijk is dus dat dit pamflet de gebeurtenis aan de voorzienigheid wijdde. Bovendien vinden we in dit verhaal ook nog elementen van een veel verdergaande verklaring terug:

Want wi sekerlijcken wel mercken moghen doer die wonderlijke teekenen die hi voorseyt heeft ende nu eens deels dagelicx voor ooghen ghesien worden, dat den dach des oordeels nakende is.⁴⁸

Naast een nadruk op de voorzienigheid, vinden we in dit pamflet dus ook een eschatologische uitleg van de aardbeving. Samen met de vele wonderlijke tekens die er geschied waren vormde de aardbeving een duidelijk bewijs voor de naderende Dag des Oordeels. Sommige kroniekschrijvers vreesden hier eveneens voor. Luyten was bang te 'versinken', meende dat 'de werelt soude hebben vergaen' en dacht dat het hier om een 'generale aertbevinge' ging. Hoewel zij nergens het einde der tijden expliciet noemt, wijst haar woordgebruik in de richting van eschatologische tendensen in haar denken.

Waarom welke verklaring?

Uit literatuur omtrent andere natuurrampen bleek al dat verklaringen niet zomaar gekozen werden. Het voorbeeld van de geuzen die voor een wereldlijke verklaring kozen om zo de goddelijke verklaring te ontcrachten is wat dat betreft sprekend. Andersom gebeurde dit ook. Er kon bewust gekozen worden voor een goddelijke verklaring om zo de schuld weg te halen

⁴⁷ [Anoniem], *Vander verschrickelijcker aertbevinghen in de stad van Scharbarien ...* (Mattheus Crom; Antwerpen 1542).

⁴⁸ *Vander verschrickelijcker aertbevinghen in de stad van Scharbarien*

bij verantwoordelijke autoriteiten. Een kleine uitstap naar een overstroming in Leuven verduidelijkt dit. Toen in 1573 de rivier in Leuven overstroomde, reageerden twee dichters op deze gebeurtenis. De een, de rederijker Jan de Coster, interpreteerde de gebeurtenis als een straf van God.⁴⁹ De ander Hendrik Diependaele, rederijker van de andere kamer De Roose noteerde:

Haddemen terstont doen den sneuwe begost te doijen
Alle die vier gaten vander spuijen open gheset
En alsoot quamp laten allenskens duerschoyen
Soe en haddet geestelijck noch weerlijck veel gelet⁵⁰

Diependaele gaf hier dus aan dat er niet veel bijzonders gebeurd was als de verantwoordelijke instanties beter hadden gereageerd. Hij legde de schuld bij onbenoemde, maar zeker wel specifieke personen. Hij was zich er echter wel bewust van dat dit niet de normale interpretatie was. Daarom bood hij aan het eind van het gedicht zijn excuses aan:

Dus en nemet niet quaelyck, maeckt gheenen stoot
Al eest dat ick de waerheyt rake int verclaeren iet

Hij pleitte er aan het eind van zijn publicatie voor dat mensen niet boos zouden worden omdat hij met zijn verklaring de waarheid boven tafel haalde. De voorzienigheidsretoriek die De Coster in zijn gedicht bezigde, pleitte daarentegen niet alleen de verantwoordelijke instanties vrij, hij bejubelde zelfs de burgemeester voor zijn goede daden. Niet geheel toevallig had zijn rederijkerskamer goede banden met diezelfde burgemeester.⁵¹ Zijn keuze voor Gods almacht als verklaring bedekte de fouten die gemaakt waren in het voorkomen van de ramp. Dit voorbeeld laat zien dat wel degelijk ook binnen één bronsoort, beide teksten zijn gedichten die waarschijnlijk los gepubliceerd en verspreid zijn, zeer verschillende verklaringen konden opkomen.

De vraag is nu of dit soort dynamieken ook bij de verklaringen van aardbevingen optraden. In de bronnen in dit artikel wordt een natuurlijke of menselijke verklaring nooit echt ondersteund. De auteurs refereren er

⁴⁹ Jan de Coster, *Warachtighe ende wonderlijcke beschrijvinghe die gheschiet sijn tot Laeven in Brabant* (Leuven 1573): zoals afgedrukt in G. Huybens, *Memorabilia Lovaniensia. Leuven 1569-1582. Vijf Wetenswaardigbeden* (Leuven 2013).

⁵⁰ Hendrik Diependaele, *Wonderlijcke ende warachtighe beschrijvinghe, vanden overloop des waters* (Leuven 1573): zoals afgedrukt in Huybens, *Memorabilia Lovaniensia*.

⁵¹ Huybens, *Memorabilia Lovaniensia*.

hooguit aan. Er lijkt alleen ruimte te zijn voor geen verklaring of een bovennatuurlijke. Wellicht heeft dit er mee te maken dat een aardbeving, vooral voor de Nederlanden, iets ongrijpbaars bleef. Niet alleen kwamen ze maar heel zelden voor, ze waren ook niet te voorspellen of te verwachten. Bovendien konden wetenschappers het niet eens worden over de beste natuurlijke verklaring. De ongrijpbaarheid van deze gebeurtenis zorgt er mijns inziens voor dat de voorzienigheid als verklaring meer aanwezig was. Dat betekent niet dat de verklaring daardoor neutraal was. Het pamflet uit 1584 laat zien dat de pamfletschrijver juist deze ongrijpbaarheid oppakte als wapen tegen wetenschappelijke verklaringen. De onenigheid tussen wetenschappers werd op die manier een argument tegen de wetenschap in zijn geheel.

Naast deze (eenzijdige) discussie tussen wetenschap en religie, bestaan er eveneens discussies tussen de mensen die goddelijk ingrijpen als verklaring hanteren. Een vergelijking van de diverse vertalingen van de verschillende pamfletten en de drukgeschiedenis maakt dit voldoende duidelijk. Er bestaan grote verschillen tussen de anderstalige en de Nederlandstalige pamfletten. De Nederlandstalige versie van het pamflet over de aardbeving bij Napels geeft bijvoorbeeld aan ‘uten hoochduytschen in ons nederlansch duytsch ghetranslateert’ te zijn.⁵² Het Duitse pamflet dat ik gevonden heb is echter niet één op één overgenomen. Het is goed mogelijk dat dit pamflet niet als origineel heeft gediend voor het Nederlandstalige pamflet. Toch is het interessant om de verschillen tussen de pamfletten nader te bestuderen. Het Duitse pamflet geeft als datum voor de gebeurtenissen een precieze dag aan, namelijk zondag 28 september.⁵³ Het Nederlandse pamflet verwoordt daarentegen de datum als een heiligendag, namelijk ‘sinte Michiels avent’ (eveneens 28 september).⁵⁴ Dit lijkt er op te wijzen dat het pamflet in katholieke context is geschreven. Ook in de rest van het verhaal is het Nederlandse pamflet schatplichtig aan de rooms-katholieke kerk. Het verhaal noemt namelijk een processie die volgens de inwoners van het getroffen

⁵² [Anoniem], *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis ...* (Marten Nuyts van Meer; Antwerpen 1542).

⁵³ Overigens lijkt 28 september in 1538 op zaterdag te vallen. Dit zal dus een fout zijn in het pamflet. Bovendien staat in de titel van het pamflet dat het om 28 september gaat, terwijl de lopende tekst ‘am Sontag, den xxvii (27) Septembris’ staat. Wellicht dat de haast waarmee de drukker het pamflet op de markt wilde brengen zorgde voor fouten.

⁵⁴ *Verschrickelijcke ende grouwelijcke eertbevinghe gesciet na by Napolis*

gebied een antwoord moest zijn op de beving 'ghelijcker wijs men S. Agatha in voorleden tijden in Cicilia den vier verthoont heeft ende is gheblust geweest'.⁵⁵ Deze processie wordt in het Duitse pamflet niet genoemd. Het Duitse pamflet neemt echter wel een ander standpunt in. Eerst vermeldt het pamflet dat sommigen de aardbeving als een straf en waarschuwing zien van God. Vervolgens gaat de schrijver in op het feit dat anderen het als een natuurlijk fenomeen beschouwen. Uiteindelijk besluit de anonus: 'Welche aber hierin recht haben, und was guts oder böses hernach volgen, wirt die zeyt zu erkennen geben'.⁵⁶ Toch lijkt het wel duidelijk dat het pamflet nauwer aansluit bij de eerste verklaring, aangezien het pamflet eindigt met de woorden 'Gott sey uns allen gnedig. Amen'. De veronderstelde drukker van het pamflet, Johannes Petreius, begaf zich in de kringen rondom Luther.⁵⁷ In deze kringen deden de ideeën over goddelijke voorzienigheid en rampen volop de ronde.⁵⁸ De gekozen verklaring lijkt er dus op te wijzen dat dit pamflet geschreven is vanuit een Lutherse achtergrond. Het Nederlandse pamflet is daarentegen gedrukt door Marten Nuyts, ook bekend als Martin Vermeeren. Op dit pamflet noemt hij zichzelf 'Marten Nuyts van Meer'. Zijn drukkersactiviteiten kunnen eerder in katholieke hoek gezocht worden zoals blijkt uit de uitgave van werken van de katholieke dichteres Anna Bijns.⁵⁹ Het is dan ook niet verrassend dat het Nederlandse pamflet de heiligendag en processie noemt in het nieuws over de ramp en dus via heiligen het contact met God opzoekt, terwijl de Duitse versie de nadruk legt op de directe relatie tussen het handelen van de mensen en God. Hoewel het nieuws over de gebeurtenissen door heel Europa werd verspreid, waren de details van de berichtgeving dus afhankelijk van de lokale omstandigheden, zoals voorkeuren van de drukker of het religieuze klimaat in de drukkersplaats. Marten Nuyts veranderde daarom de inhoud van het pamflet op zo'n manier dat het paste bij zijn wereldbeeld en zijn beoogde publiek.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ *Wunderbarliche und erschrockliche neue Zeitung*.

⁵⁷ M. Teramoto, *Die Psalmotettendrucke des Johannes Petrejus in Nürnberg: (gedruckt 1538-1542)* (Tutzing 1983).

⁵⁸ E. Jorink, 'Tekenen van Gods gramschap. Wonderbaarlijke natuurverschijnselen in de Republiek in de 16e en 17e eeuw', *Groniek* 127 (1995) 177-188: 179-180.

⁵⁹ Anna Bijns, *Tweede boeck vol schoone ende constighe referenynen (Refereninen 1548)*, ed. van J. Keßler en J.B. Oosterman (n.p. 2007). De bron voor deze editie betreft de uitgave van het werk door Marten Nuyts in Antwerpen in 1548.

Het pamflet over de aardbeving bij Florence (1542) werd gedrukt door Mattheus Crom, net als Marten Nuyts werkzaam in Antwerpen. Zijn familiegeschiedenis laat zien dat hij uit gereformeerde hoek kwam.⁶⁰ De keuze voor een aardbeving als 'straffinghe ende waerschouwinghe' komt dus niet uit de lucht vallen. Dit was, zoals gezegd, een geliefde uitleg onder gereformeerde groepen. De hint naar de dag des oordeels ligt bovendien in het verlengde hiervan. Eschatologische verwachtingen vierden immers hoogtij in met name protestantse kringen.⁶¹ Door zo expliciet te kiezen voor denkbeelden die bij gereformeerden gangbaar waren positioneerde de drukker het pamflet bovendien impliciet tegenover een katholieke uitleg, zoals die bijvoorbeeld geopperd was in het andere pamflet gepubliceerd in 1542. De heiligen en processies die daarin opgevoerd werden, konden op deze manier beantwoord worden. Zo ontstond er in 1542 een waar getouwtrek over de juiste interpretatie.

Conclusie

Aardbevingen waren in de Nederlanden van de zestiende eeuw een bijzonder, maar niet onbekend verschijnsel. De pamfletten over buitenlandse bevingen vonden al vanaf vroeg in de eeuw hun weg naar de inwoners van deze gebieden. De kroniekschrijvers laten bovendien zien dat aardbevingen ook voorkwamen in de Lage Landen zelf. Met name de aardbeving van 1580 werd van Brussel tot Haarlem gevoeld en gerapporteerd. Daarbij hanteerden de meeste schrijvers een impliciet bovennatuurlijke verklaring zoals uit het koppelen van de aardbeving aan andere tekens in de natuur blijkt. Anderen wezen nadrukkelijk naar God en het bovennatuurlijke als oorzaak van de ramp. Natuurlijke verklaringen, zoals die bijvoorbeeld door Aristoteles geopperd waren, vinden we alleen terloops terug of als een uitleg om je tegen af te zetten, zoals het pamflet uit 1584.

Er was dus weinig discussie over wie uiteindelijk verantwoordelijk was voor de beving. Toch betekent dat niet dat er geen meningsverschillen bestonden binnen deze verklaring. Inwoners van Antwerpen konden in 1542 in twee verschillende pamfletten over twee verschillende aardbevingen lezen

⁶⁰ H.F. Wijnman, 'De Antwerpse hervormingsgezinde drukker Mattheus Crom en zijn naaste omgeving', *De Gulden Passer* 40 (1962) 105-124.

⁶¹ O.P. Grell en A. Cunningham, *The Four Horsemen of the Apocalypse. Religion, War, Famine and Death in Reformation Europe* (Cambridge 2000) 43.

over Gods invloed op aarde. Bij het ene pamflet werd deze invloed ingekaderd binnen processies en heiligen, bij het andere pamflet speelde Gods directe contact met de mensen de belangrijkste rol. Zo kwamen meningsverschillen over het juiste geloof ook in rampenpamfletten terecht. De religiestrijd vond niet alleen in religieuze traktaten of vanaf de preekstoel plaats, maar vond zijn weg eveneens naar de schijnbaar onschuldige verslaggeving over rampen.